

Дмитро Веденєєв

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ СРСР
І РЕЛІГІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ В УКРАЇНІ
ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Vedeneev D. The agencies of state security of the USSR and religious associations in Ukraine during the WWII. In article questions of mutual relations of religious communities with nazi command and the agencies of state security of the USSR.

У статті розглядаються питання взаємостосунків релігійних громад з нацистським командуванням та органами державної безпеки СРСР.

Соціальні й духовні аспекти життєдіяльності і радянського суспільства (як на рівні макроісторичного виміру, так і на рівні «історії людини», історичної антропології малих соціальних груп або індивідів) в останні 20 років набули значення одного із провідних й перспективних напрямів дослідження минулого України за доби Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. У рамках згаданої сфери наукових пошуків зростає вага студій, присвячених релігійній ситуації на українських землях (у тому числі — під час окупації) як важливого й до недавнього майже замовчуваного радянською історіографією аспекту духовно-культурної історії народів СРСР.

В останні роки з'явилася низка відповідних науково-документальних видань, що суттєво розширило емпіричну базу досліджень

у зазначеній царині. Науковці отримали доступ до архівних фондів державних установ, через які здійснювалося провадження офіційного курсу комуністичної влади щодо Церкви, включаючи і інформаційно-аналітичні документи органів державної безпеки.

Це дало поштовх до появи в Росії та Україні ґрунтовних узагальнюючих наукових праць, присвячених релігійній ситуації під час війни 1941–1945 рр., передовсім — становищу Руської Православної Церкви (РПЦ) як традиційної, пробатьківської та провідної конфесії. Серед праць українських дослідників з цієї тематики, насамперед, доцільно назвати монографію О.Лисенка, де на основі розлогої документальної бази знайшли комплексне висвітлення основні складові соціального становища православної церкви в Україні у воєнні роки [1]. Порушену проблематику плідно розробляють В.Войналович, Ю.Волошин, В.Гордієнко, І.Іванова, В.Пащенко та інші науковці України [2]. Серед вчених Російської Федерації вельми активною й цілісною розробкою проблем історії православ'я воєнної доби відзначилися М.Шкаровський, Ю.Дегтярєв, В.Ципін, І.Шимон, Т.Чумаченко, В.Якунін та інші автори [3].

Серед пріоритетної проблематики згаданих досліджень чільне місце посідають офіційна політика радянсько-партійної влади щодо православної Церкви та інших конфесій, її еволюція у залежності від змін воєнно-політичної ситуації, політика гітлерівського режиму по відношенню до Церкви, внутрішньоцерковні процеси, участь Церкви у мобілізації духовних сил народу на відсіч агресії, її матеріальна допомога фронту, роль релігії у соціокультурному житті радянських народів, репресивні заходи стосовно певних релігійних течій та громад тощо. Авторами при цьому введено у науковий та громадський обіг вельми поважний масив раніш недоступних дослідникам архівних матеріалів.

Зауважимо, що практично всі основні дослідники релігійної ситуації в Україні (насамперед — становища Православ'я та Української греко-католицької церкви) порушують проблему застосування радянських спецслужб як провідного знаряддя придушення релігії або проведення акцій впливу на церковне середовище, зміну конфесійної ситуації, контролю за процесами й настроями серед віруючих. Проте це стосується, переважно, праць про ліквідацію владою у 1944–1946 рр. уніатської Церкви у Західній Україні, де органи НКДБ–МДБ УРСР виступали головним «модератором» процесу [4]. Опубліковані масиви документів органів

держбезпеки, в яких відображено енергійну роль спецслужб у ліквідації УГКЦ.

Дослідники оперують здебільшого інформаційно-аналітичними (звітними тощо) документами спецслужб. Водночас самостійний дослідницький інтерес становить, на нашу думку, організаційний та оперативно-розшуковий механізм діяльності органів держбезпеки стосовно РПЦ та інших релігійних течій в Україні.

Метою цієї статті є аналіз на основі документальних матеріалів органів державної безпеки (НКВС–НКДБ УРСР) та уповноважених державних органів СРСР та УРСР механізму реалізації державної політики щодо релігійного середовища в Україні у 1941–1945 рр. через специфічні професійні методи органів державної безпеки СРСР.

Агресивна атеїстична політика Комуністичної партії щодо провідної вітчизняної релігійної конфесії — Руської православної церкви (РПЦ) — у 1920–1941 рр. поставила тисячолітнє православ'я в Україні на межу зникнення. Лише у період «Великого терору» 1936–1938 рр. в УРСР репресіям піддали понад 6,5 тис. «служителів релігійних культів» [5]. Станом на 22 червня 1941 р. у Києві служба велася лише у двох православних храмах, ще 1926 р. була закрита Свято-Успенська Києво-Печерська лавра (загалом в УРСР до початку війни діяло не більше 3% православних приходів від дореволюційної чисельності). У ряді індустріальних областей УРСР (Сталінський, Ворошиловградській, Запорізький та інших) влада закрила всі церкви. Між тим, як показав Всесоюзний перепис населення СРСР 1937 р., близька 70% сільського й 30% міського населення вважали себе віруючими людьми (в цілому за Всесоюзним переписом населення 1937 р. православними назвали себе 56,7% населення СРСР) [6].

По суті, православна Церква й чернецтво, зокрема, були загнані владою у підпілля попри високий рівень релігійних почуттів населення. Радянські спецслужби (тодішньою специфічною, ідеологічно забарвленою мовою) констатували, що в Україні «значна кількість попів, особливо монахів і монахинь, незважаючи на свій формальний відхід від церковної діяльності, а також сектантські авторитети (протестантські пресвітери та актив — *Авт.*) продовжують свою нелегальну діяльність, групують навколо себе антирадянськи налаштовану частину віруючих, облаштовують нелегальні церкви, відправляють богослужіння й виконують різноманітні релігійні треби» [7].

Ситуація у релігійній сфері кардинально змінилася із поширенням нацистської окупації на всю територію України. Як зазначається у звітних документах органів держбезпеки УРСР, «церковники і сектанти при прямій підтримці німців в період окупації вдалися до масового відкриття церков і молитовних домів» [7]. Під час окупації стрімко зросла кількість відкритих православних церков та молитовних закладів інших конфесій (лише у Києві відновили роботу 20 православних храмів, відкрилася Лавра). Якщо у 1940 р. конфесія євангельських християн-баптистів в Україні мала 426 домів молитви, то у 1942 р. — 2778 домів молитви із майже 100 тис. прихожан [8]. Зрозуміло, що відсутність репресивного та ідейно-адміністративного пресингу влади, екстремальні обставини воєнного часу природно стимулювали звернення людей по духовну підтримку віри Христової.

З іншого боку, окупанти та їх, передовсім, спецслужби цілеспрямовано впливали на розвиток конфесійної ситуації в Україні для досягнення своїх воєнно-політичних цілей, керуючись принципом «поділяй і володарюй». Оскільки нацистський режим був ворожим до християнства в цілому, культивував у Рейху антигуманні, містичні, окультні погляди як основу «нової віри», увага окупантів до «церковного питання» пояснювалася бажанням використати керовані ними релігійні об'єднання для зміцнення окупаційного режиму та підриву лояльності населення до радянського ладу.

Християнська віра, яка відкидалася Гітлером для III Рейху як «мораль рабів», використовувалася ним для підкорення та поневолення завойованих народів. Фашистське ставлення до релігії спочатку окупації характеризувалося плюралістичною «свободою для всіх віросповідань». Однак нацисти цинічно намагалися використовувати релігійну свідомість для поневолення українського народу. Релігійна політика фашистів в окупованих областях СРСР визначалася загальним ставленням до слов'янських народів як «неповноцінних». «Ми повинні уникати, щоб одна церква задовольняла релігійні потреби великих районів, кожне село має бути перетворено у незалежну секту. Яка воліє вірити у Бога по-своєму. Якщо деякі селища захочуть практикувати чорну магію..., ми нічого не повинні робити, щоб перешкоджати їм. Коротше кажучи, наша політика на широких просторах повинна міститися у заохоченні будь якої форми роз'єднання й розколу» — сформулював свої настанови А.Гітлер.

А.Гітлер вважав усіх слов'ян нижчою расою і вбачав у них майбутніх рабів, хоча імперський комісар східних територій А.Розенберг прагнув залучити на бік Німеччини українські національні сили, зокрема Церкву. Проте пропозиції А.Розенберга не знайшли підтримки фюрера. Відтак імперський комісар сформулював такі принципи «релігійної політики»: «Християнський хрест повинен бути вигнаний зі всіх церков, соборів і каплиць і повинен бути замінений одним символом — свастикою... 1) релігійним групам категорично забороняється займатися політикою; 2) релігійні групи повинні бути розділені за ознаками територіальними і національними. При цьому національна ознака повинна дотримуватися особливо суворо для підбору лідерів релігійних груп...; 3) релігійні громади не повинні заважати діяльності окупаційної» [9]. На практиці ж релігійна політика проводилася у життя його ставлеником — рейхскомісаром України Е.Кохом, прибічником жорстких адміністративних й каральних методів.

Нацистські спецслужби перетворюються на основне знаряддя розколу й управління церковним рухом в Україні, в апараті нацистської спецслужби СД (політичної поліції) створювався «релігійний» відділ. Основним його завданням, крім контролю за віруючими, вважалось вивчення настроїв у середовищі духовенства усіх конфесій у Німеччині та за її межами, для чого створювалася розгалужена агентурна мережа.

Окупанти брутально втручалися у релігійно-церковне життя. Нацистська тактика запровадження розколу у релігійному середовищі спричинила виникнення двох ворогуючих між собою православних конфесій — Української автокефальної церкви (УАПЦ) та Автономної православної церкви (АПЦ, що вважала себе частиною РПЦ, на чолі з екзархом Московського патріархату в Україні Олексієм (Громадським) [10]. До слова, неправдивим є поширене у літературі твердження про убивство владики Олексія вояками УПА (хоча жертвами терору озброєного націоналістичного підпілля справді стали кілька православних архієреїв та близько 50 священників). Митрополит Олексій, ідеться у документах КДБ УРСР, мав не обачність виїхати з Почаєва до Луцька автомашиною Кременецького гебітскомісара. У лісі біля с. Смиги 8 травня 1943 р. відоме їм авто обстріляли радянські партизани, митрополит дістав смертельне поранення й був похований у Кременці [11].

Показово, що лідер автокефалістів на теренех Правобережної України «архієпископ» Полікарп (Сікорський), за даними радянської контррозвідки, не тільки був одним із організаторів на Волині осередків пов'язаної із 1921 р. з німецькими спецслужбами Української військової організації Є. Коновальця, але й співробітничав з 1939 р. з розвідслужбою Німеччини. Один із «рукопокладених» П. Сікорським — С. Скрипник («єпископ Переяслав-Хмельницький УАПЦ Мстислав») — з 1941 р. працював в одній із зондеркоманд по лінії спецпропаганди, був завербований німецькою спецслужбою та перебував на зв'язку у гауптштурмфюрера Губера (у 1949 р. С. Скрипника оголосили у всеосяжний розшук як активного пособника окупантів) [11, арк. 409].

Восени 1942 р. нацисти виношували плани проведення Помісного собору з метою обрання Патріархом РПЦ митрополита Берлінського і Германського Серафима (Ляде), який тісно співпрацював з німецькими спецслужбами. Одночасно окупанти вимагали від духовенства проведення пропагандистської роботи для виховання у мирян лояльного ставлення до «нового порядку», активно підтримували процеси творення неканонічної Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), які розгорнулися на межі 1941–1942 рр. [12].

Спецслужби Німеччини вживали зусиль для поширення в Україні підконтрольних собі протестантських громад, адже з 1932 р. духовний центр євангелічного руху перемістився до Берліна. У Харкові, наприклад, окупанти створили у міській управі релігійний відділ, куди направили активістів протестантських течій, надавши їм права безперешкодно відкривати молитовні дома.

На окупованих землях відбиралася «здібна молодь» на відповідні курси у Німеччині, де для організації прозелітської діяльності на Сході функціонував підконтрольний «Слов'янський євангельсько-баптистський союз», а у місті Аланс — т.зв. «біблійні курси» для підготовки проповідників для роботи на захоплених землях СРСР. За завданням окупантів певна частина протестантських пресвітерів й проповідників закликала до співробітництва з нацистами та румунами, сприяла окупаційній адміністрації у відправці молоді на примусову роботу до III Рейху.

У м. Лодзі (Польща) для роботи на українських землях нацисти створили «центр» баптистів для організації об'єднання громад різних протестантських течій у єдину, підконтрольну Берліну організацію. Як писав пресвітеру-баптисту Каплієнку один із керівників

Лодзинського центру Гутма, «німецька влада бажає об'єднання всіх віруючих баптистів, євангелістів і адвентистів в єдину Христову церкву». В Україні активно діяла підконтрольна німецьким спецслужбам секта «Світ Сходу».

У середині 1942 р. під оперативним контролем спецслужб окупантів у П'ятихатському районі Дніпропетровської обл. відбувся Всеукраїнський з'їзд, який сформував Всеукраїнський союз християн євангелічної віри, створювалися обласні центри цього союзу, які прагнули до об'єднання із громадами баптистів [13].

Крім того, під орудою румунської контррозвідки працювала «Румунська духовна місія», учасники якої в інтересах противника виявляли радянських партизан і підпільників [14].

Деякі представники православного та автокефального кліру вдалися до співробітництва зі спецслужбами противника. Так, священник кафедрального собору у Житомирі О. став резидентом СД та мав на зв'язку агентуру, котра спеціалізувалася на виявленні підпільників [14, арк. 126].

Слід зауважити, що ієрархи РПЦ рішуче засуджували факти співробітництва свого кліру із окупаційною владою, адже з першого дня війни Православна Церква оголосила боротьбу з ворогом «священною». Вже 14 листопада 1941 р. місцеблюститель Патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський) засудив пастирів, «готових йти у служіння ворогам нашої батьківщини й церкви — замість святого хреста осінятися язичницькою свастикою». 8 вересня 1943 р. Архієрейський собор РПЦ ухвалив особливу постанову («Засудження зрадників віри й Вітчизні») про священників, які скоїли державну зраду й «дерзають на спільній біді будувати свій добробут», радо зустрічають німців, влаштовуються на службу до окупантів, видають ворогу своїх співвітчизників, «які жертвують собою за Батьківщину». Проголошувалося, що «усякий винний у зраді загальноцерковній справі й такий, що перейшов на бік фашизму, як противник Хреста Господня, хай вважається відлученим, а єпископ або клірик — позбавленим сану» [15].

Отже, розвиток релігійної ситуації в Україні (навіть попри важке становище на фронтах у 1941–1942 рр.) упродовж всієї війни закономірно залишався одним із пріоритетів службової діяльності органів НКС–НКДБ УРСР. Досить сказати, що тільки для отримання й передачі агентурної інформації по «церковній лінії» на окуповану територію з-за лінії фронту маршрутували 20 агентів

кур'єрів НКВС–НКДБ. Уже на початку 1942 р. агент-кур'єр «Лія» (тут і далі псевдоніми оперативних джерел змінено — *Авт.*) отримала у Харкові змістовну доповідь від кваліфікованих оперативних джерел «Собінова» й «Сосновського» про діяльність релігійних громад в умовах окупації та політику нацистів у церковному питанні. Загалом спеціальні завдання щодо збору відомостей про процеси у релігійній сфері в Україні отримали 18 надійних оперативних джерел із відповідними інформаційними можливостями [16].

Оперативна робота органів НКВС–НКДБ на окупованій території України по лінії «церковників і сектантів» (так вона іменувалася у тогочасних службових документах) мала на меті:

– придбання оперативних джерел на захоплених агресорами теренах задля виявлення серед православного духовенства та вірних Руської православної церкви (РПЦ), розкольницьких від канонічної РПЦ течій, серед пресвітерів та вірних інших конфесій (як правило, протестантської спрямованості, «сектантів») осіб, які стали на шлях активної співпраці з окупантами;

– збір документально підтверджених даних про розвиток ситуації у релігійному середовищі в Україні, діяльність ієрархів та священників РПЦ, течії та настрої у церковному середовищі, стан інших релігійних громад;

– вивчення через оперативні джерела політики окупаційної адміністрації стосовно релігійного середовища, передовсім — щодо інспірування (сприяння) гітлерівськими й румунськими спецслужбами автокефальних та автономістських течій у православній церкві в УРСР.

Зібрана спецслужбами (НКВС–НКДБ УРСР, військовою розвідкою, розвідкою УШПР) інформація доповідалася вищому політичному керівництву СРСР та УРСР. Наприклад, з початком визволення України на межі 1942–1943 рр. народний комісар внутрішніх справ УРСР Сергієнко підготував для вищого партійно-урядового керівництва УРСР розлогі інформаційно-аналітичні записки, основані на повідомленнях оперативних джерел, близьких до активістів релігійних організацій, які працювали під контролем окупантів [17].

Особливу увагу органи НКВС–НКДБ приділяли процесу утворення УАПЦ, який протікав за безпосередньої участі гітлерівських спецслужб. Зокрема, доповідали оперативні джерела НКВС–НКДБ УРСР, на території Лівобережної України організаційним центром поширення автокефальності став релігійний відділ Харківської

міської управи окупаційної адміністрації на чолі із Г.Лебединським (особою, «далекою від церковного життя») та його консультантом Потієнком, колишнім головою Української православної церковної ради автокефалістів («самосвятів» або «липківців», яких активно використовували органи ГПУ–НКВС УСРР в оперативних цілях для руйнації канонічної Православної Церкви у 1920-х — на початку 1930-х рр., а згодом самі ж піддали УАПЦ масовим репресіям).

Представники окупантів генерал Баум та доктор богослов'я Вагнер санкціонували, а обербургмістр Харкова професор Крамаренко зареєстрував митрополита УАПЦ Феофіла (Булдовського) як «митрополита Всея України». З січня 1942 р. почало працювати «епархіальне управління» УАПЦ, причому німці «намагалися прибрати до своїх рук керівний апарат церкви і прямо поставити його собі на службу» — це завдання покладалося на гестапо, яке призначило свого агента, члена «епархіального управління» УАПЦ О.Кривомаза «представником при церкві» [18].

Необхідно зазначити, що певні представники кліру РПЦ, УАПЦ, протестантських течій пішли на пряме співробітництво зі спецслужбами агресорів, зокрема — використовувалися противником для викриття партизан і підпільників, скоїли інші тяжкі злочини.

Піднесення релігійних почуттів громадян СРСР, величезна роль Церкви у мобілізації духовних сил народу на відсіч агресорам, повернення в ідейно-пропагандистській сфері до історичного традиціоналізму змусили Й.Сталіна переглянути політику щодо Православної Церкви. Політика сприяння релігійному відродженню з боку окупаційної влади на захоплених територіях, про що керівництво СРСР постійно отримувало агентурні дані, та очевидна політична вагомість релігійного питання вимагала від радянського уряду адекватної реакції. Боротьба за віруючих стала ще однією ділянкою ідеологічного протиборства СРСР та фашистської Німеччини. Й.Сталін та його оточення в інтересах держави вирішили налагодити державно-церковні відносини. З вересня 1943 р. почався істотно новий етап у взаємостунках влади та Церкви — етап поновлення структурної організації РПЦ.

Влада не могла не враховувати і широкого розвитку поліконфесійного життя на окупованій території — станом на жовтень 1943 р. із 9829 діючих православних храмів в СРСР 6500 були відкриті на окупованій території, і утиски віруючих могли визвати

гостру реакцію населення. На 1 липня 1945 р. 59,28% усіх діючих в СРСР церков та молитовних будинків (і релігійних громад) було зосереджено в Україні [19].

Уже 22 червня 1941 р. місцеблюстителю Патріаршого престолу митрополит Сергій уклад та розіслав по єпархіях «Послання пастирям й пастві Христової православної Церкви», у якому розкрив антихристиянську сутність фашизму та закликав віруючих на захист Вітчизни від «жалюгідних нащадків ворогів православного християнства». Загалом за роки війни владика Сергій виступив із 24 пастирськими зверненнями патріотичної спрямованості. Зокрема, у посланні від січня 1942 р. до духовенства і вірних містився заклик до підтримки партизанського руху, засуджувалося співробітництво із окупантами (у роки війни кілька десятків священиків відзначили медалями «Партизану Великої Вітчизняної війни»).

Православний рух в окупованій Україні, хоч і розколотий за своїм організаційним оформленням, всупереч розрахункам нацистів, став духовною опозицією «новому» порядку. У західних регіонах України він виявився у боротьбі українського народу за національну справу. Для населення східних регіонів православна віра була єдиною розрадою, підтримкою, а згодом одним із символів патріотичної боротьби проти загарбників.

Починаючи з літа 1941 р. різко згортається антирелігійна пропаганда, припиняється випуск антирелігійних журналів. Показово, що референтом радянського лідера з релігійних питань і одним із організаторів відновлення патріаршества в СРСР був полковник держбезпеки Г.Павлов, який свого часу сумно відзначився гоніннями на православний клір, а у жовтні 1943 р. був призначений головою новоствореної Ради у справах православної церкви при РНК СРСР (Г.Павлов певний час перебував на оперативній роботі в Українському штабі партизанського руху і володів релігійною ситуацією в УРСР).

Крім того, Й.Сталіна цікавили не тільки пастирсько-патріотичні «ресурси» Церкви, а і її дипломатичні можливості у налагодженні стосунків із Заходом, формуванні «позитивного іміджу» СРСР як начебто держави із свободою сумління. У вирішальній для РПЦ зустрічі митрополита Сергія, інших ієрархів (включаючи митрополита Київського і Галицького Миколая (Ярушевича)) з Й.Сталіним 5 вересня 1943 р. брав участь і глава Наркомату закордонних справ СРСР В.Молотов).

4 вересня 1943 р. на нараді у Й.Сталіна за участю глави НКВС СРСР Л.Берія та Г.Карпова ухвалили рішення про лібералізацію політики щодо Церкви, і вже 8 вересня 1943 р. Помісний собор відновив інститут патріаршества і обрав Патріархом Московським і Всея Русі митрополита Сергія. Починається відкриття храмів, монастирів, духовних навчальних закладів, видання богословської літератури. У постанові ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про організацію науково-просвітницької пропаганди» уперше не формулювалися окремі завдання із войовничої атеїстичної пропаганди. Так звана «оновлена» («обновленческая») течія в РПЦ, виникнення якої у 1920-х рр. проходило за активної негласної підтримки органів держбезпеки для внесення розколу у Православну Церкву, втратила підтримку держави і фактично самоліквідувалася.

31 січня 1945 р. Помісний собор затвердив «Положення про управління РПЦ». В СРСР створюються уповноважені органи, на які покладалася проведення державної політики щодо релігійних об'єднань громадян, контроль за конфесійним середовищем. Постановою Ради Народних комісарів (РНК, уряду) СРСР від 19 травня 1944 р. № 572 створили Раду у справах релігійних культур при РНК СРСР, на яку покладалася «зв'язок між Урядом СРСР і керівництвом релігійних об'єднань» неправославного характеру (мусульманських, протестантських, буддійських тощо) [20].

До 1 липня 1945 р. в УРСР за офіційними даними нараховувалося 6133 православних храмів (близько 40% їх дореволюційної чисельності), 15 чоловічих та 27 жіночих монастирів (14 єпископів, 4363 священників, 422 диякони), до 1,2 млн православних мирян. Констатувалося, що «в даний період Руська православна церква займає по відношенню до радянської держави безсумнівну, без тіні підозри, лояльну позицію, веде велику корисну патріотичну роботу» [20, спр. 1640, арк. 63].

РПЦ станом на середину 1944 р. передала у фонд оборони країни понад 150 млн. крб. (за період війни загалом — понад 300 млн крб.). За даними НКДБ УРСР, лише за перше півріччя 1945 р. РПЦ в Україні зібрала грошима й натурпродуктами понад 22,6 млн крб. на допомогу фронту, пораненим, сиротам тощо. Загалом за період війни Православною церквою в УРСР було зібрано на користь оборони країни майже 45 млн крб. грошима й натурпродуктами [21].

Церква зробила значний внесок у мобілізацію патріотичних почуттів народу на відсіч агресорам. Як йшлося у зверненні Патріаршого Екзарха Всея України, митрополита Київського і Галицького

Іоанна з нагоди визволення України (14 жовтня 1944 р.) до голови РНК УРСР М.Хрущова, «хай надасть Господь Бог нашому доблесному воїнству і союзникам силу і міць для остаточного розгрому ненависних ворогів людства» (за рішенням Політбюро ЦК КП (б)У звернення опублікували у республіканській пресі) [22].

Крім того, в Україні існувало 2326 громад Української греко-католицької церкви (УГКЦ) з 2402 священнослужителями, 652 громади і 542 священнослужителі Римо-католицької церкви, релігійні течії протестантської спрямованості (понад 10 тис тільки баптистів та «євангельських християн»), десятки громад старобрядців різних течій («безпопівці», «білокриничного» спрямування тощо), різноманітні псевдорелігійні містичні групи тощо [22, спр. 1640].

Відповідні корективи були внесені і у роботу органів держбезпеки по «церковній лінії», причому ставлення чекістів до РПЦ стало помітно поміркованими. Показово, що органи НКДБ УРСР самі розповсюджували брошури «Правда про релігію в Росії» та звернення Патріарха Сергія та його спадкоємця Патріарха Алексія I! Це пояснювалося зміною ідеологічної й адміністративної лінії партії більшовиків і влади щодо РПЦ, а також очевидним внеском Церкви у воєнно-патріотичне виховання радянських народів. Як констатував в одному із виступів перед православними архієреями (1944 р.) полковник НКДБ Г.Карпов, «усе чесне духовенство й, насамперед, архієреї, стали гарячими і вірними патріотами Батьківщини. Руська православна церква за період Великої Вітчизняної війни показала, як вона разом з всім народом любить свою Батьківщину і захищає її усіма доступними для церкви засобами» [22, спр. 1642, арк. 57].

У міру того, як відновлювалася радянська влада на раніш окупованих землях України, зазначається у чекістських документах, «основна увага НКДБ УРСР була звернута на ліквідацію антирадянських формувань серед церковників і сектантів». За неповними даними, до 1 травня 1945 р. 2-і (контррозвідувальні) підрозділи органів держбезпеки в УРСР ліквідували 87 релігійні організації і групи (переважно — розкольницького, автокефального та протестантського спрямування) і при цьому арештували 875 громадян. Значну частину арештів провели за матеріалами оперативних джерел, які працювали на окупованій території. Так, у грудні 1943 р. у Києві за повідомленнями агента «Панкова» органи НКДБ ліквідували «церковно-монархічну організацію» архімандрита Ми-

хайла (Костюка, який іменував себе «Патріархом Всея Русі» та «самодержцем Всеросійським»), арештувавши понад 20 її учасників [23].

На визволених територіях оперативні заходи радянської спецслужби по «церковній лінії» спрямовувалися на:

- розшук «організованого антирадянського підпілля» серед православного духовенства «патріаршої орієнтації» (тобто канонічної РПЦ);
- виявлення «націоналістичного підпілля» серед духовенства Української автокефальної православної церкви;
- розшук у релігійному середовищі осіб, які активно співпрацювали зі спецслужбами окупантів;
- придбання оперативних джерел серед «церковного й сектантського активу» для запобігання виникненню нелояльних до влади нелегальних організацій.

Вістря оперативно-розшукових та репресивних заходів НКДБ УРСР спрямовувалося проти таких релігійних організацій:

- т.зв. «церковно-монархічне підпілля», представлене, зокрема, сектантською «Істино-православною церквою» (ІПЦ), для якої була властива крайня опозиційність як до радянської влади, так і до канонічної РПЦ, а також конспіративні методи роботи. ІПЦ під проводом лєнінградського митрополита Йосифа (Петрових) уже існувала в СРСР у 1923–1931 рр., з'явившись як реакція на заклики Патріарха Тихона до визнання радянської влади й лояльної громадянської поведінки вірних РПЦ.

Основні осередки ІПЦ органи держбезпеки ліквідували на початку 1930-х рр., по справі «монархічно-повстанської організації» ІПЦ проходило 613 священників і монахів, 416 заможних селян, 70 колишніх царських офіцерів і чиновників.

Загалом, за даними спецслужб, в УРСР діяло не менш 21 нелегальної організації ІПЦ з понад 500 учасниками. До червня 1945 р. органи НКДБ УРСР ліквідували 13 осередків ІПЦ (арештовано 178 їх учасників) у Києві, Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій та інших областях УРСР. Проте станом на кінець 1950-х рр. в СРСР, за даними органів КДБ, нараховувалося близько 300 локальних груп ІПЦ з понад 6000 учасників, які стояли на позиціях крайньої ворожості до канонічної Церкви, релігійного фанатизму, продукували зі свого середовища самозваних «пророків», «святих старців», «цілителів» [24];

• нелегальна церковна організація «іоанніти». У ході централізованої оперативної розробки «Архіпелаг» (тут і далі назва оперативних заходів змінено — *Авт.*) контррозвідники виявили розгалужене підпілля «іоаннітів» у Києві, Сталінській, Дніпропетровській, Ворошиловградській (лише в цій області нараховувалося понад 200 adeptів секти) та інших областях, яке нараховувало до 30 осередків, в оперативну розробку взяли понад 250 учасників цієї секти, розпочалися арешти «іоаннітів». Учасники секти активно саботували роботу у промисловості та сільському господарстві, службу в армії, не визнавали чинного законодавства. Зокрема, арештований лідер «іоаннітів» Ворошиловградської області М.Сидоров видавав себе за царя Миколу II, під час окупації працював керівником контррозвідувального осередку СД [25];

• «церковно-монархічне підпілля» т.зв. «стефанівців» (або ж «підгорнівців», «суздальців»), яке діяло у ряді областей Сходу України і активно підтримувало окупаційну владу. Лише в ході оперативної розробки «Фарисеї» УНКДБ по Сумській обл. арештував 15 активістів секти, ряд з яких були викриті як агенти гестапо, які використовувалися німцями в антипартизанських заходах [26];

• різноманітні містичні секти псевдоправославного характеру. Так, УНКДБ по Житомирській обл. за оперативною розробкою «Монархісти» (лютий 1945 р.) виявив секту «Михайла Архангела» на чолі з М.Кокитьком, який вважав себе «Михайлом Архангелом», «білим царем», а його дружина — «царицею Олександрю». Секта оголосила «хрестовий похід» проти комуністичної влади. УНКДБ по Вінницькій обл. за розробкою «Реакціонери» виявив секту «єнохівців», які співпрацювали з окупантами та оголосили гітлерівців «янголами-рятівниками». У Рівненській обл. контррозвідники ліквідували осередок (87 осіб) бузувірської секти «мурашківців» (або «сіоністів», які практикували жертвоприношення та інші бузувірські обряди). Їх лідер Г.Ласкевич («апостол», «пророк Ілля») та активісти («12 апостолів») піддавали своїх adeptів тортурам («божа печатка»), виснажували їх психічно. Адепти сект «Свідки Єгови», «хлисти», «шалапути» та інших утворили нелегальні осередки, дотримувалися виразно антирадянських поглядів, вели антиурядову пропаганду на окупованій території [27];

• протестантські конфесії: баптисти, харизматичні течії на кшталт «трясунів-п'ятидесятників» та інші. НКДБ УРСР, зокрема, у грудні 1944 р. завів оперативну розробку «Відродженці» на актив баптистів на чолі із П.Метелицьким. Органи держбезпеки

специфічними професійними методами сприяли переходу активу баптистів СРСР на позиції лояльності до радянської влади, утворенню у Москві офіційно зареєстрованого Всесоюзного союзу євангельських християн і баптистів (частина громад баптистів ці рішення не визнала, перейшла на нелегальний стан й розглядалася спецслужбами як об'єкт оперативної розробки) [28].

Органи держбезпеки відіграли провідну роль у проведенні політичної лінії правлячої комуністичної партії щодо Української греко-католицької церкви (УГКЦ) в Західній Україні та Православної церкви Закарпатської України.

УГКЦ трактувалася радянською ідеологічною машиною та настановами спецслужб як «резидентура Ватикану», моральна опора й помічник антирадянського озброєного підпілля ОУН та УПА, перешкода утвердженню офіційної марксистсько-ленінської ідеології та «соціалістичному будівництву» у західноукраїнському регіоні. Наголошувалося на фактах співробітництва уніатського кліру із німецькими окупантами та ОУН.

У період, який нами вивчається, завдання безпосередньої підготовки ліквідації УГКЦ покладалося на Оперативну групу НКДБ по Західній Україні на чолі із в.о. заступника начальника 4-го Управління НКДБ УРСР підполковником С.Каріним-Даниленком. Останній, зокрема, вважався ледве на кращим оперативником — організатором розробки органами держбезпеки релігійних об'єднань, мав тривалий досвід «боротьби з церковною контрреволюцією» у 1920-х — на початку 1930-х рр. (у т.ч. — на посаді начальника відповідного відділення Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР).

Як зазначав пізніше начальник 2-го Управління МДБ УРСР полковник Д.Медведєв, органами держбезпеки у 1944–1946 рр. «проведена серйозна робота з ліквідації греко-католицької церкви в західних областях УРСР», від «розробки планів агентурно-оперативних заходів з ліквідації уніатської церкви до особистої роботи з агентурою по уніатах», здійснено операцію «аж до проведення собору греко-католицької уніатської церкви, який організаційно оформив розрив з Ватиканом й возз'єднання з руською православною церквою в СРСР» [29]. Під контролем органів НКДБ перебувала «ініціативна група» кліру УГКЦ, яка готувала «саморозпуск» цієї конфесії, під щільним доглядом куратора-чекіста та агентури знаходився і керівник цієї групи протопресвітер Г.Костельник (вбитий бойовиком ОУН у 1948 р.).

Нарешті, інспірований органами держбезпеки Львівський церковний собор 8–10 березня 1946 р. оголосив про скасування Брестської церковної унії 1596 р., «саморозпуск» УГКЦ, її злиття з РПЦ. Того ж року закрили 1685 приходів УГКЦ, а 344 священників-уніатів, які не зреклися своїх переконань, піддали репресіям. Архієпископа УГКЦ Й. Сліпого піддали тривалому засланню [30]. Як стверджував у мемуарах колишній керівник 4-го Управління НКВС–НКДБ СРСР генерал-лейтенант П.Судоплатов, архієрей УГКЦ у Закарпатті Ромжа був таємно знищений чекістами смертельною ін'єкцією у лікарні.

Під оперативним контролем НКДБ проходив Мукачівський з'їзд православного духовенства Закарпаття (листопад 1944 р.), який ухвалив маніфест про воз'єднання Православної церкви Закарпаття з РПЦ. Показово, що візит делегації закарпатського кліру (на той час — Мукачівсько-Пряшівської єпархії Сербської православної церкви) на чолі із вікарієм єпископа ігуменом Феофаном (Сабовим) та архімандритом Олексієм (Кабалюком) до Києва та Москви особисто супроводжував згадуваний полковник НКДБ Г.Карпов, який інформував про перебіг візиту та настрої духовенства секретаря ЦК КП (б) У М.Хрущова [31].

Загалом певна лібералізація у ставленні ВКП(б) й радянської влади до віруючих виявилася нетривалою та кон'юнктурною. Поданий Г.Карповим проект Закону «Про становище Церкви в СРСР» так і не був прийнятий. За роки війни влада задовольнила менш 10% звернень РПЦ про відкриття храмів. Вже з другої половини 1948 р. посилювалися гоніння на Православну Церкву, відбулося масштабне закриття храмів й монастирів, активізувалася антирелігійна пропаганда. Суворі ж репресії проти кліру РПЦ не припинялися у 1943–1948 рр. і тривали до смерті Й.Сталіна 5 березня 1953 р. Згодом у складі Секретно-політичного управління НКДБ та Міністерства держбезпеки УРСР створили відділ «О» — підрозділ, який спеціалізувався на оперативній розробці релігійного середовища.

Отже, у роки Великої Вітчизняної війни релігійні конфесії (громади) на окупованій та звільненій території України перебували під пильним оперативним поглядом органів державної безпеки. Окрім традиційної «уваги» влади державного атеїзму до Церкви як до небезпечної перешкоди на шляху встановлення тотального контролю над свідомістю громадян, професійний інтерес НКВС–НКДБ до релігійного середовища закономірно стимулю-

вався намаганнями агресорів та їх спецслужб використати активізацію релігійного життя у своє корисних воєнно-політичних цілях та у рамках інформаційно-психологічної війни проти СРСР як жертви агресії.

Настанови й тактика оперативної діяльності НКВС–НКДБ УРСР щодо «церковників і сектантів» чітко синхронізувалися з змістом партійно-радянської офіційної лінії, зазнавали змін залежно від стратегічної ситуації у ході війни.

В оперативній розробці радянської спецслужби перебували РПЦ, автокефальний рух, УГКЦ, протестантські громади та інші конфесії. Окремо виявлялися факти співробітництва учасників релігійних громад з окупантами, їх карально-репресивними органами та спецслужбами, що у тій воєнно-політичній обстановці важко вважати невинуватим й недоцільним.

Фактично, органи держбезпеки здійснювали найбільш наближений до реального становища речей моніторинг процесів у релігійному середовищі, включаючи заходи окупантів з маніпулювання останнім. Таким чином, у розпорядженні НКВС–НКДБ накопичилася найбільш значуща для партійно-радянського керівництва СРСР та УРСР інформація про стан справ у релігійній сфері в Україні, включаючи окупаційний період. Це багато у чому вплинуло на ухвалення особисто Й.Сталіним курсу на певну лібералізацію ставлення до РПЦ, деяких інших конфесій, чий актив демонстрував готовність до лояльного ставлення щодо влади (зберігаючи стратегічне ставлення до релігії як до «реакційного пережитку старовини» й рудимента соціокультурної організації соціалістичного суспільства). Не випадково співробітників держбезпеки використовували по лінії роботи новостворених державних органів, уповноважених проводити політику стосовно релігійних громад.

Провідним інструментом оперативної діяльності по «церковній лінії» виступав агентурно-інформаційний апарат (конфіденційні джерела), які, як бачимо, мали значні інформаційні можливості та важелі впливу на розвиток ситуації у релігійній сфері. Поступово органи держбезпеки переходили від розвідувально-інформаційних заходів й посилення контролю за поточною ситуацією серед віруючих до активних оперативних заходів (по суті, масштабних операцій) із «корегування» релігійної палітри України у суворій відповідності до політико-ідеологічних настанов сталінської влади (інспірування «саморозпуску» УГКЦ, «централізація» протестантських течій). Зрозуміло, що це супроводжувалося

системним порушенням свободи сумління та інших прав громадян, визначених чинним тоді законодавством.

Слід визнати, що об'єктивно-позитивне значення мали оперативні заходи щодо відвернення зусиль ворожих спецслужб із використання релігійних громад та діячів у підіривних цілях у контексті таємної війни проти радянських народів (до того ж, особи, які стали на шлях співробітництва із нацизмом грубо зневажали і християнські заповіді, і канонічні норми Православ'я), покарання активних колабораціоністів, а також припинення діяльності відверто деструктивних сект, що становили небезпеку як для духовного стану людей, так і для суспільного порядку.

Не заперечуючи виправданих історичною ситуацією й поширених у практиці спецслужб різних країн світу оперативних заходів радянських спецслужб, слід констатувати, що органи державної безпеки як специфічний інструмент апарату влади і надалі залишалися виконавцем заходів політики державного атеїзму в СРСР аж до кінця 1980-х років.

Проте для історичної пам'яті сучасників значно важливіше те, що справедлива війна проти ворогів людства й Християнської віри закономірно викликала духовно-релігійне піднесення українського народу. «Боротьба з фашизмом згуртувала всі здорові сили людства, — йшлося у зверненні Священного Синоду Української Православної Церкви з нагоди 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні від 8 травня 2010 р. — У цій боротьбі виявилися найкращі моральні якості людей: жертвовність, героїзм, патріотизм, мужність, а насамперед — любов до ближнього... Світ завжди повинен пам'ятати про уроки Другої світової війни, робити все для відвернення проростання плевел агресивності, ксенофобії, політичного екстремізму й тоталітаризму».

1. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 р. О. Є. Лисенко. — К.: Інститут історії України НАНУ. — 1998. — 404 с.

2. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. В. Войналович. — К.: Світогляд, 2005. — 741 с.; Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). — Полтава: Б.в., 1997. — 125 с.; Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. — 1998. — № 3. — С. 107–119; Иванова И.Н. Участие Православной церкви в Великой Отечественной войне (к историографии вопроса) // Матеріали

вузівської конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи: історичні науки, політологія, м.Донецьк, квітень 1997. — Кн.1. — Донецьк: Вид-во ДонДУ, 1997. — С. 154–157; Пашченко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 — початку 1990-х років. — Полтава, 2005. — 631 с. та інші.

3. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: (Гос.- церков. отношения в СССР в 1939–1964 гг.). — М.: Крутиц. Патриаршее Подворье, 2000. — 399 с.; його ж: Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов 1935–1945 годов. — М., 2003. — 568 с.; Дегтярев Ю.М. Открывал ли Сталин церкви? // Религиозные организации Советского Союза в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М., 1995. — С. 130–142; Чумаченко Т.А. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. — М.: АИРО-XX, 1999. — 248 с.; Цыпин В. Патриотическое служение РПЦ в годы Великой Отечественной войны // Новая и новейшая история. — 1995. — № 2. — С. 41–47; Шимон И. Я. Сталин сказал «Да»: Новая политика совет. государства в отношении церкви в период Великой Отечеств. войны / И. Я. Шимон; Междунар. ун-т природы, о-ва и человека «Дубна». — Дубна: Междунар. ун-т природы, о-ва и человека «Дубна», 2002. — 112 с.; Якунин В. Гроза очистительная: РПЦ в период Великой Отечественной войны // Москва. — 2000. — №5. — С. 218–235.

4. Див., наприклад: Стоцький Я. Держава і релігія в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1946 рр. — К., 2008. — 510 с.

5. Галузевий державний архів (ГДА) СБУ. — Ф.42. — Спр. 312.

6. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 33; Всесоюзная перепись 1937 г. Краткие итоги. — М., 1991. — С. 106–107; Россия перед вторым пришествием (Материалы к очерку Русской эсхатологии). — Краматорск: Тираж-51, 2000. — С. 357; Архиепископ Львовский и Галицкий Августин. Церковная жизнь на территории оккупированной Украины в годы Великой Отечественной войны // <http://www.otechestvo.org.ua/main/20082/2101.htm>.

7. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 32.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5377. — Арк. 21.

9. Архиепископ Львовский и Галицкий Августин. Церковная жизнь на территории оккупированной Украины в годы Великой Отечественной войны // <http://www.otechestvo.org.ua/main/20082/2101.htm>; Третий рейх и православная церковь // Наука и религия. — 1995. — №5. — С.23.

10. Русская Православная Церковь во время Великой Отечественной Войны // <http://www.pravmir.ru/russkaya-pravoslavnaya-cerkov-vo-vremya-velikoj-otechestvennoj-vojny/>

11. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 492. — Арк.113.
12. Великая Отечественная война: чудо и сказки // Андрей Кураев, диакон. Церковь в мире людей. — М.: Сретенский монастырь, 2007. — С. 521.
13. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5377. — Арк. 26–27; Спр. 90. — Арк.2–5; ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 127–128.
14. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 125.
15. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1642. — Арк. 25.
16. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 33–34.
17. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 90.
18. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 90. — Арк. 10–16.
19. Великая Отечественная война: чудо и сказки // Андрей Кураев, диакон. Церковь в мире людей. — М.: Сретенский монастырь, 2007. — С. 523–524.
20. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 887. — Арк. 2.
21. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 166; Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 71.
22. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 728. — Арк. 1–2.
23. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 35, 121–122.
24. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 122; Національна академія СБУ. — Од. збер. 2978. — С. 35–36.
25. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 121; ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1641. — Арк. 11–13.
26. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 122–123.
27. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 128–133; ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1640. — Арк. 202.
28. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 375. — Арк. 168–169.
29. ГДА СБУ. — Спр. 5037. — Арк. 36.
30. Див. докладніше: Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х — на початку 1950-х рр. // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 148–151.
31. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 887. — Арк. 23–24.